

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

9

Raimundas Lopata
Lietuvos valstybingumo raida
1914–1918 metais

1996

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

9

Raimundas Lopata
Lietuvos valstybingumo raida 1914—1918 metais

UDK 947.45
Lo-139

REDAKCIŅĒ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Rimantas Miknys
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Giedrius Subačius
Antanas Tyla

**Autorius dėkoja Atviros Lietuvos fondui,
prisidėjusiam prie knygos išleidimo**

ISSN 1392—0391
ISBN 5—417—00715—3

© Raimundas Lopata, 1996
© Lietuvos istorijos institutas, 1996

TURINYS

Įvadas	5
PIRMA DALIS. „GINTARINĖS“ DEKLARACIJOS GEOPOLITINIS KONTEKSTAS	11
1914-ųjų perspektyvos	11
Dėl vietos po saule	15
Lenkų klausimas	23
„Tak vied eto čepucha“	28
Kompromisai ir konfliktai	35
Lietuvių politinis pasaulis	35
„Tautos vienybės“ atgimimas	37
Radikalų gravitacijos	42
Vokietijos veiksnyys	48
ANTRA DALIS. NE TIEK Į RYTUS IR Į PIETUS, KIEK Į VAKARUS	56
Ką okupavo Vokietija? A. Pfeilio kazusas	56
Didžiosios Lietuvos kontūrai	63
Politikos kamufliažas	64
Liberalus okupacijos periodas	67
Kaipgi iš tikrųjų buvo Vilniuje	70
Kaipgi iš tikrųjų buvo Kaune	83
Šalin nuo Rusijos	92
„Vive la Pologne!“, arba Lenkijos šešėlis	103
Apie „lietuvišką“ ir lietuvių politiką	112
Restitucijos regimybė	113
Kursas — Lietuvos klausimo internacionalizavimas	117
Prijungimo politika ir kelio į laisvę pradžia	122
Svetimos valdžios žinioje esantis kraštas	130
Pasirengimas deryboms	130
Naujas derybų etapas. I dalis	132
Intermedijos tema: Antantė ir lietuviai	138
Naujas derybų etapas. II dalis	142
Lietuviškoji neomonarchizmo interliudija	145
Rytų komisija ir J. Gabrys	146

F. Roppas ir Lietuvos Taryba	149
Lietuvos karalius Mindaugas II	153
Konflikto koncepcija	163
Limitrofinė valstybė	167
Vakarai, Vakarai	171
„Atėjo laikas sudaryti savą valdžią“	173
Išvados	178
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA	183
THE DEVELOPMENT OF THE LITHUANIAN STATEHOOD IN 1914—1918 (Summary)	208
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ	218

LIMITROFINĖ* VALSTYBĖ

Spalio pradžioje A. Smetona Vokietijos politinei vadovybei įteikė vieną po kitos tris notas. Spalio 4 d. LVT pirmininkas kritikavo karinės administracijos požiūrį Lietuvos klausimu, reikalavo sudaryti Lietuvos vyriausybę, kurios svarbiausiu uždaviniu turėjo tapti valdininkų aparato parengimas. Spalio 8 d. notoje buvo protestuojama prieš eventualų Vilniaus atidavimą Lenkijai. Pagaliau spalio 9 d. A. Smetona paprašė kanclerio audieñcijos. Jo nuomone, atėjo metas aptarti valstybės atkūrimo („Der Aufbau“) planą. Prie rašto buvo pridėtas toks planas.

A. Smetona numatė, kad valstybė bus atkurama pamažu, „vienu metu į išorę ir į vidų“. Išoriniam—tarptautiniam Lietuvos valstybingumui reikėjo Vokietijos, jos sąjungininkų, neutralių šalių ir Vakarų valstybių pripažinimo. Taip pat derėjo prie Vokietijos vyriausybės paskirti lietuvių diplomatinę atstovybę. Jeigu vokiečių kariuomenė būtų išvedama, tai valstybės saugumo sumetimais turėjo būti sukurta milicija ir policija. Pasak A. Smetonos, atkūrimas „į vidų“ prasidėtų Tarybai paskyrus laikinąją vyriausybę, kuri kontroliuotų sienas ir finansus. Atitinkamos jos ministerijos pakeistų karinės administracijos skyrius. Pereinamuoju laikotarpiu, t. y. iki karaliaus davykimo, Lietuvos vyriausybė, LVT ir vokiečių administracija dalytųsi valdžios funkcijas. Apie konvencijas notoje neužsiminta¹.

Tomis pačiomis dienomis, spalio 4 bei 7 d., Reichstago deputats ir politinei vadovybei savo memorandumus įteikė ir F. Roppas drauge su Pabaltijo vokiečiu P. Schiemannu. Šiuose raštuose Vokietijos politikai buvo raginami nepalikti Baltijos valstybių Rusijai, neatitraukti iš čia karinių pajėgų, suteikti šioms valstybėms laisvę atskirai susiorganizuoti, perduoti jų reikalus iš reicho Vidaus reikalų ministerijos Užsienio reikalų ministerijos žinion, sudaryti specialias komisijas, kurios rūpintųsi atstovybių įsteigimu, kurti ministerijas su vadovaujančiais vokiečių patarėjais, formuoti vietinę policiją, miliciją, gairinti savivaldybes. Lietuvos atveju dar buvo raginama išplėsti Tarybą — įtraukti į ją visų visuomenės sluoksnių atstovus².

Netrukus į Berlyną atvyko A. Tiškevičius, Kossakovskis, K. Radvila, M. Plateris.

Tiek LVT, tiek F. Roppo suburta sąjunga suaktyvėjo neatsitiktinai. Neatsitiktinai ir abiejų pusių reikalavimai tapo kiek radika-

* Limitrofais Romos imperijoje vadintos pasienio sritys, turėjusios išlaikyti pasienyje stovėjusią kariuomenę.

lesni. Spalio 3 d. Vokietijoje buvo sudaryta nauja, vadinamoji liberalinė, Makso Badeniečio (princas Maximilianas von Badenas) vyriausybė. Reorganizavimo privertė imtis katastrofiška vokiečių padėtis Vakarų fronte, pribrendęs reikalas sudaryti paliaubas ir pradėti taikos derybas. Maksas Badenietis ėmėsi žygių parlamentarizuoti reicho režimą, paprašė paliaubų ir paskelbė apie pasirengimą pradėti taikos derybas W. Wilsono 14-os punktų programos pagrindu.

Spalio 5 d. kancleris padarė naują pareiškimą. Juo patikslino savo vyriausybės požiūrį į W. Wilsono programos 6-ąjį punktą, kuriame buvo reikalaujama evakuoti vokiečių kariuomenę iš Rusijos. Pasak Makso Badeniečio, Vokietija pasiruošusi išeiti iš užimtų kraštų Rytuose, jeigu bus duotos garantijos tiems kraštams spręsti savo likimą per laisvai ir plačiu pagrindu išrinktus atstovus. Rinkimus turi parengti civilinė administracija. Vėliau naujosios valstybės galės imtis spręsti konstitucijos ir santykių su kaimynais klausimus³.

Kaip matyti, konkrečiu Lietuvos atveju tokie kanclerio pasiūlymai buvo gana dviprasmiški. Jei civilinės administracijos su Reichstago daugumos pagalba lietuviai reikalavo jau seniai, tai ką reiškė tezė apie rinkimus? Ar tai reiškė, kad Vokietija pamiršo, nors ir sąlyginį, kovo 23 d. aktą, o LVT nebepaliekama vietos politinėje arenoje? Visi šie klausimai Tarybos narius vertė susirūpinti, o F. Roppui savo ruožtu davė pagrindo tikėtis, kad ir į jo pageidavimus bus atsižvelgta.

Spalio 16 d. A. Smetona dar kartą kreipėsi į Maksą Badenietį ir paprašė informuoti, ar Vokietija pripažino Lietuvą kaip laisvą ir nepriklausomą valstybę ir ar kancleris sutinka su LVT pavadinimu⁴. Tuo tarpu ir F. Roppas spalio 16 d. įteikė dar vieną memorandumą, kuriame siūlė sukviesti žymiausius Lietuvos veikėjus ir iš jų sudaryti vyriausybę⁵.

A. Smetonai buvo paaiškinta, jog Taryba neturėjo teisės nepasitarusi su vokiečių valdžia pakeisti pavadinimo ir pretenduoti į valstybinės valdžios įgaliojimus. Tačiau esant dabartinei padėčiai valstybinės teisės klausimai atkrinta, ir turint omenyje greitą priėmimą pas kanclerį nereikia raštiško atsakymo į iškeltus klausimus⁶. Taigi vokiečiai neneigė Tarybos prioriteto sprendžiant Lietuvos likimo klausimą.

Kita vertus, susilaukė pritarimo ir F. Roppo iniciatyva. Jai pritarė tiek reichskanceliarijos, tiek Vilhelmštrasės atstovai, pasiūlę papildyti Tarybą arba vyriausybę dvarininkų atstovais⁷.

Panašūs nuomonių skirtumai išryškėjo spalio 15 d. įvykusiame kabineto posėdyje. Jo metu M. Erzbergeris stoji už tai, kad Taryba sudarytų vyriausybę. Užsienio reikalų ministerijos atstovas

Hatzfeldas siūlė papildyti Tarybą dvarininkais. Vidaus reikalų ministerijos pasekretoris F. Falkenhauzenas reikalavo į būsimąją Lietuvos vyriausybę įtraukti tautinių mažumų atstovus.

Nuomonės išsiskyrė kilus diskusijai dėl Vokietijos politikos tikslų Lietuvoje: užsitikrinti lietuvių paramą taikos konferencijoje, atremti bolševizmo pavojų, neutralizuoti Lenkijos įtaką taip, kad nenukentėtų vokiečių interesai pastarosios atžvilgiu.

Vokiečių kariuomenės išsaugojimo veiksnys turėjo tapti vienu iš šių tikslų įgyvendinimo garantų. Kaip lietuvių spaudimo priemonę buvo nutarta panaudoti kariuomenės išvedimo veiksnį ir taip paskatinti juos pačius prašyti palikti kariuomenę. Leidimas sudaryti vyriausybę būtų padėjęs pasiekti pirmąjį tikslą. Civilinės administracijos sudarymas, reicho generalinio komisaro posto įsteigimas ir laipsniškas valdžios atidavimas buvo siejamas su bolševizmo pavojumi, valstybinio aparato organizavimo procedūra. Atsižvelgiant į tai, kad pati Taryba revendikavo Vilniaus bei šiaurines Gardino, Baltstogės sričių dalis, buvo nutarta rekomenduoti papildyti Tarybą ir vyriausybę visų visuomenės sluoksnių bei tautinių mažumų atstovais. Pietinės Baltstogės, Gardino dalys turėjo būti neutralizuotos iki galutinio taikos konferencijos sprendimo.

Nebuvo vieningos nuomonės ir Vilniaus klausimu. Paašškėjo, kad Vilhelmštrasė jau pažadėjo jį lenkams. Prieš šiuos pažadus kategoriškai pasisakė reichskanceliarijos atstovai. Kai kas išsakė nuomonę, kad plebiscitu arba taikos konferencijos sprendimu miestas bus vis tiek perduotas Lenkijai. Galų gale buvo nutarta palaikyti lietuvių planus Vilniaus atžvilgiu, tačiau „įvilkti“ Vilniaus klausimą į W. Wilsono programos formuluotes⁸.

Taigi pasitarimas parodė, kad vokiečių prijungimo politika aiškiai pasikeitė. Nors senųjų metodų atspindžiai dar pakankamai ryškūs (civilinė administracija, generalinis komisaras), tačiau drauge akivaizdus yra ir posūkis į limitrofinės valstybės steigimo politiką. Ši, dažnai dar vadinama išlikimo, politika turėjo garantuoti vokiečių įtaką krašte ir pasikeitus tarptautinei situacijai. Vokiečių vadovaujantys sluoksniai tikėjosi, kad už pagalbą kuriant Lietuvos valstybę pavyks įgyti Vakarų palankumą.

Minėtas pasikeitimas ne mažiau reikšmingas buvo ir lietuvių politikai, kadangi LVT teisė sudaryti vyriausybę nekvestionuota ir ji, kaip suvereniteto reiškinys, galėjo imtis tą teisę įgyvendinti.

Spalio 20 d. pagaliau įvyko A. Smetonos prašyta audiencija. Maksas Badenietis Tarybos delegacijai išdėstė oficialų vyriausybės požiūrį. Visų pirma buvo pripažintas lietuvių tautos supremumas Lietuvoje, leista jai nusistatyti konstituciją ir santykius su kaimyninėmis tautomis. Tačiau toliau kancleris ėmė kalbėti apie pačią valstybės konstituciją. Kadangi Vokietija pripažįsta tautų apsi-

sprendimo teisę, dėstė Maksas Badenietis, tai ji neketina nustatyti sienos tarp Lietuvos ir Lenkijos; gyventojai savo valia turės nuspręsti, kuriai valstybei priklausys (šiuo atveju kalbėta apie Vilnių ir jo hiterlandą). Kancleris pranešė, kad ketinama įstatymų leidžiamąją valdžią perduoti Lietuvos vyriausybei, kurią sudarys Taryba pritraukdama visus gyventojų sluoksnius ir tautas. Savo ruožtu laikinosios vyriausybės uždavinys bus sudaryti krašto gyventojų visuotinę atstovybę. Kol bus sukurti valdžios organai, tol vykdomoji valdžia priklausys civilinei administracijai. Be to, atsižvelgiant į ne kartą pareikštą norą, Vokietijos kariuomenė liks šalyje. Vyriausybės pareiga — sudaryti miliciją ir policiją⁹.

Taigi Maksas Badenietis atsižvelgė tiek į kabineto nutarimus, tiek į A. Smetonos spalio 9 d. notą (spalio 8 d. rašto buvo aiškiai nepaisoma). Buvo duotas leidimas sudaryti vyriausybę, nekalbėta apie konvencijas, bet civilinė administracija turėjo tapti įstatymų vykdomąja valdžia, o reicho kariuomenė — likti šalyje. Tai tam tikru atžvilgiu atitiko A. Smetonos pageidavimus, juolab kad dar nebuvo pasiruošta perimti visą valdžią. Tačiau drauge tai reiškė, kad ir sudarius vyriausybę dar nebus sukurta valstybė, nes įstatymų vykdomosios valdžios perdavimas dar nėra valstybinės valdžios perdavimas.

Tuo tarpu ir po spalio 20 d. pareiškimo vokiečių elgesys Lietuvoje nedaug tepasikeitė. Nieko nelaukdami, spalio 23 d. J. Šaulys ir K. Bizauskas pareikalavo nutraukti rekvizicijas, politinę cenzūrą perduoti LVT, leisti susisiekti su visomis Šiaurės ir Pietų Lietuvos apskritimis, tiekti ginklų planuojamai milicijai. Reicho Vidaus reikalų ministerijos sekretorius K. Trimbornas atsakė šaltu tonu. Visų pirma jis kreipėsi ne į LVT, o į Krašto Tarybą, pavadino ją dar ir privačių asmenų sambūriu. Tiesa, atsakymo pabaigoje K. Trimbornas kiek sušvelnėjo, paprašė nedelsiant pranešti apie vyriausybės sudarymą, kad būtų galima kuo skubiau pradėti derybas rūpimais klausimais.

Spalio 26 d. Tarybos vardu į K. Trimborną kreipėsi J. Purickis. Jis teigė, kad LVT, kaip vienintelis lietuvių tautos ir reicho pripažintas organas, toliau vadovaus valstybei iki visiško jos atkūrimo. LVT yra ne privačių žmonių grupė, įgėlė J. Purickis, o suvereniteto reiškėja, kuri turi teisę sudaryti vyriausybę bei prireikus ją paleisti. Taryba perduosianti savo įgaliojimus tik konstituciniu būdu sušauktam parlamentui. Kadangi tokie rinkimai gali vykti tik sukurtoje valstybėje, o okupacinė valdžia trukdė sudaryti vyriausybę, tai LVT iki vyriausybės sudarymo vykdomosios valdžios funkcijas patikėjo savo prezidiumui¹⁰.

Paskutinė J. Purickio tezė buvo kiek netikėta, nes iki spalio 28 d. LVT neposėdžiavo. Veikiausiai toks sprendimas buvo pri-

imtas spalio 21 d. laikinojoje atstovybėje Berlyne, susirinkus Tarybos prezidiumui (A. Smetonai, J. Šauliui, J. Staugaičiui ir J. Šernui) bei kai kuriems Tarybos nariams (A. Voldemarui, J. Purickiui ir M. Yčui). Tą dieną provizoriškai buvo apsvarstyta ir kabineto sudėtis. Po ilgų diskusijų premjeru buvo numatytas A. Voldemaras, finansų ministru — M. Yčas¹¹. Kalbėtasi ir su F. Roppu bei jo šalininkais. Jie, pasak A. Smetonos, „su visu kuo jau sutiko“¹². Galimas daiktas, LVT konservatoriai žadėjo įtraukti Lietuvos žemės savininkų sąjungos narius į vyriausybės bei Tarybos sudėtį. Lapkričio pradžioje užsienyje paskelbtuose vyriausybės narių sąrašuose buvo įrašyta žemės ūkio ministro A. Tiškevičiaus pavardė¹³.

Tuo tarpu spalio pabaigoje LVT delegacija išsiskirstė: M. Yčas išvyko į Švediją, A. Voldemaras — į Šveicariją, J. Purickis ir K. Bizauskas liko Berlyne, kiti išskubėjo į Vilnių. Taryba pradėjo įgyvendinti tai, ką A. Smetona spalio 9 d. notoje pavadino valstybės atkūrimu „vienu metu į išorę ir į vidų“.

VAKARAI, VAKARAI

Pasinaudodamas senomis pažintimis, M. Yčas gana lengvai pateko pas Švedijos premjerą N. Edeną. Kebliau buvo tartis dėl pripažinimo, karinės pagalbos, finansų ir prekybos reikalų. Švedus jaudino Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo konjunktūra (Brastos taika), tad pripažinimo klausimą jie korektiškai kėlė į ateitį. Nenoriai N. Edenas kalbėjo apie paskolą, ginklų pardavimą, kariuomenės atsiuntimą. M. Yčui pavyko susitarti tik dėl karinių instruktorių ir pasikeitimo atstovais¹⁴.

Ne lengviau klojosi ir A. Voldemarui. Visų pirma nelauktai smūgį žemiau juostos kirto JAV lietuvių delegacija. Spalio 25 d. premjerui *ex voto* buvo įteiktas pareiškimas, kuriame emigrantai protestavo prieš V. Uracho rinkimus, vokišką LVT orientaciją, žadėjo „patys... Lietuvos valstybę statyti demokratinės respublikos pamatais“¹⁵. Tuo metu Šveicarijoje su Vakarų diplomatais mezgė kontaktus ir F. Roppas, bandęs panaudoti Antantės ir JAV valstybes savo politikos Lietuvoje tikslams. Baronas mėgino tai padaryti kartu su J. Gabriu¹⁶. Taigi A. Voldemarui teko pradėti pokalbius Berne nuo F. Roppo ir J. Gabrio diskreditavimo užsienio vyriausybių akyse.

Vakarų diplomatai pateko į keblią padėtį. Tiek Londonas, tiek Paryžius spalio mėn. peržiūrinėjo savo Rytų politikos tikslus. Įvairiuose memorandumuose, raštuose ir pan. pamažu įsitvirtino Baltijos valstybių sąvoka. Tačiau į šių valstybių ir konkrečiai į